

Schimbare de paradigmă în cercetarea eneoliticului sud-est european?

WOLLFRAM SCHIER AND FLORIN DRAȘOVEAN (Eds.), *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe. New Approaches to Dating and Cultural Dynamics in the 6th to 4th Millenium BC* (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd 28), Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2014, 439 p.

Volumul pe care îl discutăm aici întrunește comunicările prezentate la două conferințe internaționale: *The Transition from the Neolithic to the Eneolithic in Central and South-Eastern Europe in the Light of recent Research* (Timișoara, România, 2011) și *Relative vs absolute chronology of the Neolithic of the Carpathian Basin and South Eastern Europe* (Sesiunea A32 la 19th Meeting of the European Association of Archaeologists, Plzeň, Republica Cehă, 2013). Față de cele 36 de contribuții prezentate la cele două manifestări științifice menționate (23 + 13), volumul tipărit cuprinde 21 de studii finalizate de autori pentru publicare. Prin îmbinarea tematicii celor două conferințe inițiale a rezultat un volum care are ca scop prezentarea noilor rezultate cu privire la neoliticul și eneoliticul din sud-estul Europei (în sens larg), cu specială privire la problemele cronologiei și ale dinamicii proceselor culturale.

Din punct de vedere geografic-istoric, lucrările acoperă, de la sud la nord, teritoriul Macedoniei centrale și de est (nordul Greciei actuale și Republica Macedonia /FYROM), regiunea nord-est balcanică (Bulgaria), Balcanii centrali și de NV (Serbia, Croația, Slovenia), Bazinul Carpatic (Ungaria și actualele provincii Banat și Transilvania ale României), precum și unele regiuni situate la est de Carpați și în nord-vestul Mării Negre (România de Est, Republica Moldova, Ucraina). Din punct de vedere cronologic, cu o singură excepție, lucrările se referă la neoliticul târziu și la primele faze ale eneoliticului / chalcoliticului / epocii cuprului. În prezentarea noastră vom grupa contribuțiile cuprinse în volum după criteriul regional. (În text vor fi folosite următoarele prescurtări: N-Neolitic, E-Eneolitic, C-Chalcolitic, Cu-Epoca Cuprului, T-Timpuriu, M-Mijlociu, Tz-Târziu, F-Final).

NT este tratat într-o singură contribuție (D. Stojanovski, T. Nacev, M. Arzarello, *Pottery typology and the monochrome Neolithic phase in the Republic of Macedonia*, p. 9-27). Autorii discută ceramica descoperită în situl de la Grnčarica (R. Macedonia) care, din punct de vedere tipologic, prezintă trăsăturile caracteristice ale „fazei monocrom” a neoliticului balcanic. Cele două datări

¹⁴C, obținute prin tehnica AMS în două laboratoare diferite, pentru un mormînt descoperit în cadrul acestei așezări, se situează în intervalul sec. 57-55 cal BC. Această datare este în contradicție cu cronologia general acceptată pentru faza monocrom (situată înainte de 6100 cal BC). Dintre explicațiile posibile (respingerea datelor radiometrice; acceptarea datelor radiometrice și respingerea cronologiei relative stabilite pentru neolitic; stadiul tranzițional al dezvoltării culturale) autorii par să opteze pentru ultima. În acest caz, descoperirile de la Grnčarica ar reprezenta o relativ lungă perioadă de transformare a ceramicii între NT și NM, perioadă care ar putea fi plasată cronologic între actualele faze Anzabegovo-Vršnik I și Anzabegovo-Vršnik II.

Citind următoarele lucrări cuprinse în volum, bat la ochi nu numai preferințele diferite ale reprezentanților diferitelor școli arheologice de a folosi termenii de eneolitic, chalcolitic sau epoca cuprului, dar și deosebiri în felul în care sunt înțelese aceste noțiuni, atât în sens cronologic cât și în privința conținutului cultural-istoric. Pentru Grecia de nord (estul Macedoniei istorice, cf. S. Papadopoulos, N. Nerantzis, *Eastern Macedonia during the 5th millennium BC: Stability and Innovation* p. 29-47) se vorbește despre un NTz I-II și NF care se prelungește pînă la 3200 BC (și este urmat direct de Bronzul Timpuriu). NTz II (4800-4500 BC) este definit în primul rînd pe baza apariției și răspîndirii ceramicii ornamentate cu grafit și a decorului pictat cu negru pe roșu, iar NF (4500-3200 BC) prin dezvoltarea metalurgiei și înmulțirea obiectelor de metal (Cu, Au, Ag). Pentru teritoriul Bulgariei (cf. Y. Boyadzhiev, *The transition between Neolithic and Chalcolithic on the territory of Bulgaria*, p. 49-68) se presupune un lung proces de tranziție de la Neolitic la Chalcolitic, în desfășurarea căruia migrațiile, contactele între grupele etnice de origine diferită din punct de vedere antropologic și conflictele armate ar fi avut un rol important. Chalcoliticul este împărțit în patru faze: T, M, Tz și F. Ca prim criteriu pentru începutul chalcoliticului este acceptată dezvoltarea metalurgiei, dar periodizarea se bazează pe criterii culturale, și în special pe evoluția stilurilor ceramicii. Astfel, pentru debutul CT (4900/4850-4600/4550) criteriul principal este apariția ceramicii pictate cu grafit (adică același criteriu care în Macedonia de E a fost stabilit pentru debutul NTz II).

Un grup de studii se referă la regiunile nordice ale Peninsulei Balcanice. Tranziția Neolitic târziu-Eneolitic în NV Serbiei este ilustrată în volum prin prezentarea rezultatelor noilor cercetări efectuate în bazinul minier Kolubara (M. Blagojević, *The Transition from Late*

Neolithic to Eneolithic in Western Serbia in the Light of Recent Research – archaeological rescue excavations in the Kolubara mining basin p. 187-212). Eneoliticul timpuriu este marcat aici prin „primele migrații și expansiuni în căutarea celui mai vechi metal – cuprul”. Tranziția la eneolitic se petrece în perioada târzie a culturii Vinča; printre siturile reprezentative, intens cercetate, se remarcă marea așezare (4,5 ha) de la Crkvine atribuită fazei Vinča D2. Situl are un singur nivel de locuire dar prezintă o stratigrafie orizontală complexă.

Rezultatele prospecțiilor geomagnetice, discutate în parte de A.N. Crnobrnja (*The (E)neolithic Settlement Crkvine at Stubline, Serbia* p. 173-186) relevă faptul că așezarea a fost construită după un plan în prealabil elaborat. Casele sunt aliniate în șiruri regulate și formează mai multe clustere grupate în jurul unor spații libere („piețe”/”squares”). Modul de organizare a spațiului ca o entitate reflectă organizarea socială a comunității și exprimă identitatea de grup. Merită să fie menționat faptul că așezările de acest tip sunt abandonate și dispar – împreună cu organizarea socială corespunzătoare – odată cu sfârșitul culturii Vinča. Pornind de la descoperirile mai noi din bazinul Kolubara, B. Jovanović și M. Blagojević discută așa-numitele „capace de tip Bratislava”, care sunt puse în legătură cu răspândirea metalurgiei cuprului și cu rolul de mediere, de-a lungul coridorului Dunării, a culturii Boleráz-Cernavoda III (*Bratislava type lids as indicators of early copper metallurgy in the early Chalcolithic of central and southeast Europe* p. 409-412). Este de notat că autorii situează cultura menționată în CuT, cu toate că în literatura arheologică ea este încadrată, de obicei, în CuTz sau în „perioada de tranziție la epoca bronzului”. Regiunile nord-vestice ale Balcanilor (Croatia, Slovenia) constituie obiectul a două studii care tratează tranziția Neolitic-Eneolitic, respectiv culturile Lasinja și Retz-Gajary din Eneoliticul mijlociu, datat la sfârșitul mil. 5 - prima jumătate a mil. 4 BC (M. Sraka, *Bayesian modeling the 14C calendar chronologies of the Neolithic-Eneolithic transition. Case studies from Slovenia and Croatia*, p. 369-396; L. Čataj, *Middle Eneolithic Lasinja and Retz-Gajary cultures in northern Croatia – development of chronology*, p. 397-408). Sunt discutate probleme de terminologie, de cronologia relativă și absolută. Este pus la dispoziția cercetătorilor un număr însemnat de date ¹⁴C noi, care sunt analizate și interpretate inclusiv pe baza modelării Bayesiene a datărilor.

Pe marginea problemei metalurgiei timpurii a cuprului din regiunea Balcanilor Centrali, Saša Lukić discută aspectele tehnologice și sociale ale conceptului de eneolitic (*Early copper metallurgy in the Central Balkans: from technological determinism towards socio-technical interpretation*, p. 213-220). Criticând paradigma cultural-istorică, autorul observă, printre altele, că în ciuda faptului că apariția metalurgiei cuprului este socotit drept criteriul definitoriu al

Eneoliticului, artefactelor de cupru nu le este acordat vre-un rol în definirea culturilor arheologice sau în delimitarea fazelor culturale, care sunt conturate îndeosebi pe baza tipologiei ceramicii. Apariția metalurgiei cuprului a fost văzută ca o inovație tehnologică cu impact major asupra transformărilor sociale în cadrul comunităților neolitice, ca un „declanșator” (trigger) al inegalității sociale, al apariției societății complexe, ierarhizate în regiunea Balcanilor. Autorul arată netemeinicia unui asemenea determinism tehnologic și accentuează faptul că apariția metalurgiei cuprului a fost ea însăși consecința unor procese sociale complexe. În acest context sunt scoase în evidență punctele slabe ale așa-numitei „concepții standard a tehnologiei” (Standard View of Technology), conturată de B. Paffenberger (1992) și bazată pe câteva paradigme principale, potrivit cărora necesitatea ar fi „mama invenției” sau dezvoltarea ar însemna evoluție uniliniară, de la simplu la complex. Autorul subliniază că în cercetarea metalurgiei timpurii este nevoie de o schimbare de paradigmă, deoarece demersul cultural-istoric nu este adecvat pentru explicarea proceselor sociale și tehnologice care au dus la folosirea obiectelor de aramă și la apariția metalurgiei cuprului. Depășirea criteriilor culturale și evidențierea rolului dezvoltării metalurgiei în definirea Epocii Cuprului din sud-estul Europei este scopul și al contribuției lui D. Diaconescu (*New remarks about the typology and the chronology of the Pločnik and Čoka copper hammer-axes*, p. 221-241). Dacă studiul lui S. Lukić rămâne mai mult pe plan teoretic, Diaconescu discută tipologia și cronologia topoarelor-ciocan de tip Pločnik și Čoka, ținând seama de contextele sociale în care au fost produse și folosite aceste artefacte grele de cupru. Urmînd-o pe L. Nikolova (2010), Diaconescu distinge trei faze în „viața” artefactelor în discuție: faza de producere, faza inițială de folosire în așezări (use in settlements, use-in-life) și o fază de depunere în morminte (hoarding in graves). Acest din urmă obicei apare mai întâi în Balcanii de NE și în regiunea Dunării de Jos, de exemplu în cimitirul de la Varna, morm. 43, 255 (Hoarding/Deposition, phase I) și ceva mai târziu în Bazinul Carpatic, în mediul Tiszapolgár B1, de exemplu în cimitirele de la Tibava și Vel'ké Raskovce (phase II). În opinia autorului, debutul epocii cuprului în Sud-Estul Europei este marcat tocmai de începutul producerii topoarelor-ciocan de cupru. Pe baza modelării Bayesiene a noilor datări ¹⁴C AMS, acest moment poate fi datat pe la 4700 cal BC, perioada de folosire a celor două tipuri de topoare-ciocan de cupru, Pločnik și Čoka, poate fi plasată între cca 4700-4300 cal. BC.

Dinamica evoluției culturale din Bazinul Carpatic constituie tema mai multor contribuții. Situată în sudul Ungariei centrale, regiunea numită Sárköz în tot cursul

mileniilor 6-5 BC a avut rolul unui coridor de legătură în medierea unor idei inovatoare și bunuri culturale dinspre Balcanii de nord-vest spre Europa centrală și de vest, de-a lungul văii Dunării. Un prim raport despre rezultatele cercetărilor recente în această importantă zonă de contact este prezentat de E. Bánffy, I. Zalai-Gaál, T. Marton, K. Oross, A. Osztás și J. Petrasch (*Das Sárköz im südungarischen Donaugebiet – ein Korridor zwischen dem Balkan und Mitteleuropa im 6.–5. Jt. v. Chr.*, p. 347-388). Autorii au stabilit că în cursul neoliticului și în prima parte a epocii cuprului au existat a patru faze principale de impact cultural („Stimulation”). Ultimul dintre acestea (manifestat prin dizolvarea cercului Vinča, prin dezvoltarea culturii Tiszapolgár și prin stimulările datorate legăturilor la mare distanță pentru procurarea unor noi materii prime, precum cuprul) a determinat restructurarea culturii Lengyel tîrzii, în cadrul căreia structurile sociale și economice au căpătat, gradual, caracteristici chalcolitice.

Problemele tranziției de la NTz la CuT în centrul Bazinului Carpatic sunt discutate în trei studii care, în încercarea depășirii perspectivei supraregionale, focusează asupra cîte unei microregiuni a Cîmpiei Tisei. În cadrul unui proiect de cercetare complex privind regiunea Körös (ținutul Crișurilor) A. Gyucha, W.A. Parkinson și R.W. Yerkes au căutat explicații noi pentru fenomenele de transformare petrecute relativ rapid în această zonă către mijlocul mileniului 5 BC, precum abandonarea tell-urilor, apariția primelor cimitire comunitare, tendințele de omogenizare a culturii materiale etc. (*The Transition from the Late Neolithic to the Early Copper Age: Multidisciplinary Investigations in the Körös Region of the Great Hungarian Plain*, p. 273-296). Abandonarea clusterelor de așezări nucleate neolitice tîrzii compuse dintr-un tell și/sau o mare așezare orizontală, înconjurate de așezări plane mai mici, poate fi pusă în legătură cu supraexploatarea resurselor naturale în zonele intens locuite, în primul rînd cu despăduririle ce au avut loc în cursul neoliticului. Acest fenomen putea contribui la destrămarea sistemului de organizare a așezărilor bazate pe tell-uri și la constituirea unui nou model de organizare a așezărilor, caracterizat prin apariția unor situri mai mici, dar în număr mai mare, în zonele care anterior au fost nelocuite sau sporadic ocupate. Cercetările multidisciplinare efectuate în cadrul proiectului infirmă presupusa trecere în CuT la economia pastorală în Cîmpia Maghiară (Alföld) și, dimpotrivă, indică faptul că au existat mai multe asemănări decît deosebiri între NTz și CuT în strategiile de subzistență. Importanța relativă a creșterii animalelor și a agriculturii putea varia în funcție de microregiuni în cursul perioadei Tiszapolgár. Strategiile de subzistență sunt foarte variate dar, în principal, sunt bazate pe exploatarea resurselor rîurilor (river catchments). Autorii atrag atenția asupra faptului că datele de cronologie absolută arată că

schimbările în cultura materială – formarea fenomenului numit cultura Tiszapolgár – au avut loc în ritmuri diferite în diferitele regiuni ale Alföld-ului. Observațiile de acest fel au încurajat pe cercetătorii să depășească paradigma evoluției uniliniare, concepută pe plan supraregional.

F. Horváth (*Questions relating to the Proto-Tiszapolgár Period in South-Eastern Hungary. Main issues and present state of research*, p. 297-318) re-analizează problemele principale ale tranziției NTz - CuT în sudul Alföld-ului, punînd în valoare mai ales descoperirile în cea mai mare nepublicate ale săpăturilor de la Hódmezővásárhely-Gorzsa, Deszk-Vénó și Szegvár-Tűzköves. Coroborarea atentă a informațiilor arheologice și a datărilor ¹⁴C disponibile a relevat unele contradicții între tipo-cronologia și datările radiometrice ale unor ansambluri arheologice care au fost categorisite (mai ales pe baza ceramicii) ca fiind de tip Proto-Tiszapolgár și/sau Tiszapolgár. (Notăm că, în Ungaria, faza Proto-Tiszapolgár a fost definită inițial de N. Kalicz și P. Raczky pe baza ceramicii cu decor plastic descoperită în nivelul S NTz din situl de la Berettyóújfalu-Herpály. Conceptul a fost înțeles, ulterior, ca o perioadă de tranziție valabilă pentru întreaga regiune a Tisei. Altfel spus, a fost presupusă o traiectorie omogenă și uniliniară în apariția culturii Tiszapolgár în întreaga sa arie.) În opinia lui F. Horváth, contradicțiile semnalate s-ar putea datora ritmului diferit al formării culturii Tiszapolgár în diferitele regiuni ale Alföld. Se poate presupune că în regiunea Crișurilor, ca și în Nordul Alföld existența culturii Tisza se sfîrșește mai repede și se trece gradual la CuT, într-o vreme în care în Sudul Alföld (la Gorzsa, de exemplu) încă supraviețuiește faza Tisza tîrzie. În acest context, autorul pune la îndoială valabilitatea generală a fenomenului Proto-Tiszapolgár ca o unitate etno-culturală (cultură/grup) a perioadei de tranziție NTz - uT din Cîmpia Tisei.

La concluzii asemănătoare ajung și P. Raczky, A. Anders și Zs. Siklósi (*Trajectories of continuity and Change between the Late Neolithic and the Copper Age in Eastern Hungary*, p. 319-346) care pledează pentru necesitatea schimbării de paradigmă în metodologia cercetării tranziției NTz - Cu. Demersul supraregional care operează cu unități culturale distincte și succesive ar trebui înlocuit cu un model de cercetare care pune accentul pe rolul factorilor locali și (micro)regionali, și care poate evidenția mai bine existența unor traiectorii diferite ale evoluției culturale. Autorii pornesc de la cercetările efectuate în complexul de așezări din zona numită „Insula Polgár” (regiunea Tisei superioare). Noile serii de datări ¹⁴C AMS și analizele Bayesiene au arătat că viața în cele două tell-uri învecinate, Polgár-Csőszhalom și Polgár-Bosnyákdomb a luat sfîrșit în linii mari simultan. Însă, în timp ce situl Polgár-Bosnyákdomb a fost datat în perioada Proto-Tiszapolgár pe baza analizei stilistice a ceramicii, în tell-ul de la Polgár-Csőszhalom ceramica este de caracter NTz, fără urme ale stilului ceramic Proto-Tiszapolgár.

Rezultă de aici, în opinia autorilor, că folosirea ceramicii de stil Proto-Tiszapolgár nu a fost simultană în timp și spațiu și, astfel, nu marchează un orizont cronologic distinct; ca urmare, conceptul/termenul de Proto-Tiszapolgár ar trebui eliminat din discursul arheologic.

În continuarea studiului sunt analizate noile datări AMS și rezultatele modelării Bayesiene a acestora, referitoare la cimitirul de la Tiszapolgár-Basatanya și la alte situri din CuT și M, cu ansambluri arheologice definite (în principal pe baza ceramicii) ca reprezentative pentru culturile Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr. Rezultă din această analiză că stilurile ceramice care au fost definite tipologic ca fiind caracteristice pentru faza de tranziție Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, cultura Bodrogkeresztúr și perioada Bodrogkeresztúr tîrzie - Hunyadi-halom (socotite ca *successive*) au fost folosite *simultan* în diferite situri din regiunea Tisei superioare și de mijloc, și chiar în cadrul aceluiași cimitir, în intervalul cuprins între cca 4300-4000 cal BC. Chiar dacă această contemporaneitate (sugerată de suprapunerea datărilor) poate fi explicată în parte prin anumite distorsiuni în calibrare, fenomenul observat îndeamnă la o re-evaluare a tipologiei ceramicii din CuT și M și la reconsiderarea rolului contextual și a implicațiilor cronologice și sociale ale stilurilor ceramice.

Provinciile Banat și Transilvania din estul Bazinului Carpatic se disting nu numai prin bogăția în descoperiri de artefacte de cupru, ci și prin existența zăcămintelor de minereuri și a dovezilor pentru procesarea locală a metalului. Chiar și din acest motiv, Gh. și C.-M. Lazarovici consideră că pentru desemnarea noii perioade termenul de Epoca Cuprului este mai corespunzător decât cel de Eneolitic (cf. *Correlations and new observations regarding absolute and relative chronology based on Banat and Transylvania researches* p. 113-127). Într-o altă contribuție cuprinsă în volum (*Beginning of the Copper Age in Transylvania and some data regarding the copper and gold metallurgy*, p. 243-271), Gh. Lazarovici își exprimă opinia potrivit căreia apariția Epocii cuprului în Banat și în Transilvania a fost determinată de migrații sudice succesive, fenomen numit de autor „șocul Vinča C”. Această idee, conform căreia începutul noii epoci pe teritoriul României a avut loc în perioada și sub impactul Vinča C, este îmbrățișată și de N. Ursulescu, cu deosebirea că în locul noțiunii de Epoca Cuprului el preferă termenul de Eneolitic (cf. *Neolithic – Eneolithic/ Chalcolithic – Copper Age: a simple terminological problem?*, p. 413-417).

F. Drașovean este prezent în volum cu un studiu substanțial privind cronologia relativă și absolută a NTz și a ET din aceeași macroregiune, Banatul și Transilvania (*On the Late Neolithic and Early Eneolithic Relative and Absolute Chronology of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach*, p. 129-171). Prin coroborarea datelor stratigrafiei comparate cu datările ¹⁴C aferente, prelucrate prin modelare Bayesiană, autorul a analizat sincronismele între nivelurile a 17 situri bine cercetate (Pața-tell I,

Uivar-Gomilă, Foeni-Cimitirul Ortodox etc., cf. p. 130, fig. 1, hartă). În acest fel, au putut fi stabilite o serie de sincronisme între diferitele faze ale culturilor Vinča, Banatului, Turdaș, Zau, Foeni, Petrești, Iclod. Rezultatele analizei sunt sintetizate într-un tabel cronologic (Tab. 1, p. 139). Din analizele autorului rezultă, printre altele, că geneza culturii Turdaș a avut loc în timpul fazei Vinča C; fazele Turdaș II-III au evoluat în paralel cu fazele Vinča C2-C3-D; existența culturii Turdaș a luat sfârșit odată cu pătrunderea grupului Foeni din Banat în Transilvania. Avînd în vedere poziția sa cronologică, grupul Foeni a putut contribui nu numai la geneza culturii Petrești din Transilvania centrală, ci și la formarea culturii Ariușd (-Cucuteni) din sud-estul aceleiași provincii. În această ordine de idei, se apreciază că materialele de tip Precucuteni descoperite în siturile culturii Turdaș (fazele II-III) și Foeni din Transilvania aparțin mai degrabă fazei Precucuteni I (și nu Precucuteni II, după cum s-a crezut).

Marelui complex cultural Precucuteni-Cucuteni-Tripolie din regiunile situate la est de Munții Carpați și în nord-vestul Mării Negre sunt dedicate două lucrări. Într-o prezentare generală (*The Late Neolithic and Copper Age in Eastern Romania*, p. 69-98), C.-M. Lazarovici consideră cultura Precucuteni ca reprezentativă pentru neoliticul tîrziu, iar cultura Cucuteni pentru epoca cuprului din estul României, spre deosebire de majoritatea cercetătorilor români, care încadrează ambele culturi în eneolitic. În acest context, autorul discută și cronologia relativă și absolută a celor două culturi arătînd că din datările ¹⁴C disponibile rezultă suprapuneri în timp ale diferitelor faze și subfaze ale culturilor Precucuteni și Cucuteni. Asupra acestui fenomen, care poate afecta sistemul de periodizare a culturii Cucuteni, am atras și noi atenția mai demult (v. László A., in: *Dolgozatok*, SN, I, Cluj, 2006, 7-28; Idem, in: G. Bodi (ed.), *In medias res praeistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Iași, 2009, 205-222, lucrări care nu sunt citate de C.-M. Lazarovici). Noile cercetări din aria culturii Tripolie (Trypillia), atribuită epocii cuprului, sunt ilustrate prin studiul semnat de K. Rassmann, M. Videjko, D. Peters și R. Gauss (*Grossflächige geomagnetische Untersuchungen einer kupferzeitlichen Siedlung der Trypillia-Kultur. Aktuelle Prospektionen in Taljanky und Maydanetske (Ukraine) im Vergleich mit früheren Forschungen*, p. 99-112) care prezintă rezultatele prospecțiilor geomagnetice efectuate în mega-siturile de la Taljanky și Maydanetske (Ucraina). Noile cercetări confirmă rezultatele obținute de V. P. Dudkin în anii 1970-1980 cu privire la mărimea așezărilor și organizarea lor generală. Date noi au fost obținute cu privire la structurile arhitecturale, dimensiunile și organizarea lor internă, la existența, pe lângă casele obișnuite, și a unor construcții cu destinație specială. Discutarea cronologiei nu face parte din obiectivele lucrării, dar merită să fie observate deosebirile între datarea absolută a fazelor culturale Precucuteni-

Cucuteni, pe de o parte, și Tripolie, pe de altă parte (apreciate ca sincrone din punctul de vedere al cronologiei relative), așa cum apar în cele două lucrări (vezi p. 78, 93-94, 111) discutate mai sus: Precucuteni III (4750-4600) - Tripolie A (4500-4200); Cucuteni A1-3 (4600-4150) - Tripolie B I (4200-4000); Cucuteni A4 (4300-4050) - Tripolie B II (4000-3800); Cucuteni A-B și B (4100-3600/3500) - Tripolie C I (3800-3600).

În încheierea volumului, poate și în loc de concluzii, W. Schier încearcă să răspundă la întrebarea pusă în titlul lucrării sale: Epoca cuprului în sud-estul Europei – epocă istorică sau construcție tipo-cronologică? (*The Copper Age in Southeast Europe – historical epoch or typochronological construct?*, p. 419-435). Referindu-se la istoricul problemei, autorul menționează că noțiunea de epoca cuprului a fost sugerată pentru prima dată de arheologul maghiar Ferenc Pulszky. (Schier indică anul 1884, dar data corectă este 1876: ideea despre o epocă a cuprului a fost prezentată pentru prima dată în comunicarea sa la cel de al VIII-lea Congres Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică, organizată la Budapesta în anul 1876; v. F. Pulszky, *L'âge du cuivre en Hongrie. Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte-rendu de huitième session à Budapest 1876. I*, Budapest, 1877, p. 220-227, 234-236. Tema a fost dezvoltată într-o carte cu același titlu, publicată de Pulszky cu șase ani mai târziu în limba maghiară: *A rézkor Magyarországon*, Budapesta, 1883, și, apoi, în limba germană: *Die Kupferzeit in Ungarn*, Budapesta, 1884. Schier se referă probabil la această ediție.) Conceptul creat de Pulszky este folosit pînă astăzi mai ales în arheologia est-central europeană, dar în lumea științifică vest- și nord-europeană epoca cuprului nu a fost general acceptată ca o perioadă distinctă a Preistoriei, situată între Neolitic și Epoca Bronzului. De asemenea, în arheologia sud-est europeană și a Orientului Apropiat se folosesc mai degrabă termenii de Eneolitic, respectiv Chalcolitic. Epoca cuprului ca epocă istorică a fost (re)introdus în literatura arheologică de limbă germană prin perspectiva isocronologică a monumentalului *Handbuch der Vorgeschichte* (Bd. III., *Kupferzeit*, München, 1974, 1095 p.) al lui Hermann Müller-Karpe și, apoi, prin strădania lui Jan Lichardus de a contura o epocă a cuprului pan-europeană; cf. cele două studii ale sale, în: J. Lichardus (Ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13. 11. 1988*. 1. Bonn, 1991, 11-32; 2. Bonn 1991, 763-800.

În prima parte a studiului, Schier trece în revistă în spirit critic practica arheologică de a construi cronologii comparate. El demonstrează prin exemple (tabele cronologice selectate din literatură) că o metodologie neadecvată poate să ducă la îmbinări greșite și la discrepanțe atât în interiorul cît și între diferitele sisteme (sau secvențe) cronologice. În partea a doua a studiului

sunt analizate criteriile socotite de Lichardus ca definitorii pentru epoca cuprului. După cum arată Schier, cele mai multe dintre argumentele de atunci nu mai sunt valabile, în primul rînd datorită faptului că progresele făcute în domeniul cronologiei absolute infirmă simultaneitatea multor fenomene (evoluția așezărilor complexe de tip tell, dezvoltarea metalurgiei, înmormîntări ale unor persoane cu statut social înalt etc.), așa cum a fost presupusă aceasta în urmă cu trei decenii, în cadrul „marilor narrative” ale anilor 1970' și 1980'. În lumina documentației actuale, procesele de transformări culturale, sociale și economice petrecute în mil. 5-4 BC se caracterizează mai degrabă prin variabilitate regională decît prin uniformitate pe plan general. Schier este de părere că noțiunea de Epoca Cuprului ca epocă istorică ar trebui abandonată; chiar și termenii de Eneolitic/Chalcolitic ar trebui folosite doar ca convenții terminologice, fără implicații cultural-istorice sau holistice. Autorul recomandă ca drept cadru de referință în studierea, compararea și interpretarea proceselor de transformare culturală să fie folosită scala absolută a timpului.

Recenzentul s-a mulțumit să prezinte, în cele de mai sus, fără prea multe comentarii, principalele rezultate și concluzii exprimate de autorii studiilor cuprinse în volum. Dacă, în încheiere, am vrea să remarcăm cîteva tendințe generale, am putea menționa rezervele exprimate în mod repetat față de paradigma cultural-istorică și îndoilele legate de aplicabilitatea conceptului de cultură arheologică în interpretarea proceselor de tranziție de la neolitic la eneolitic sau în explicarea apariției metalurgiei cuprului. Nu este mai puțin adevărat că alternativele oferite (exceptînd rolul factorilor ecologici) sunt adesea prea vagi și rămîn, de multe ori, pe plan abstract, teoretic. O altă tendință marcantă este raportarea cronologică la datele absolute oferite de măsurătorile ¹⁴C AMS, de ultimă generație, și prelucrarea datelor prin calcule statistice și de probabilitate, după modelul Bayesian. După cum rezultă și din unele lucrări discutate mai sus, aceste date sunt acceptate fără prea multă critică de cei mai mulți arheologi, chiar dacă sunt în contradicție cu informațiile arheologice, și mai ales cu datele cronologiei relative, stabilite anterior. Oricum, relevarea unor contradicții între noile datări ¹⁴C și informațiile existente, oferite de metodele de cercetare proprii ale arheologiei, a stimulat re-gîndirea paradigmei evoluției uniliniare, uniforme, pe spații întinse, și a așezat pe prim plan ideea variabilității (micro)regionale în dinamica desfășurării proceselor culturale. Această schimbare de viziune, pe lângă bogăția noilor date, puse în circulație în volumul îngrijit de W. Schier și F. Drașovean, este, fără îndoială, un important cîștig al cercetării începuturilor epocii metalelor în sud-estul Europei.

Attila László